

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.43>

ВИЗНАЧЕННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЗЕМЛІ, ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ТА БОЙОВИХ ДІЙ: ПРАВОВІ ПИТАННЯ

Новак Т.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри аграрного, земельного
та екологічного права ім. акад. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0003-2371-3014*

Шовкун В.В.,

*кандидат юридичних наук,
докторант кафедри аграрного, земельного
та екологічного права ім. акад. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0009-0009-8417-9557*

Новак Т.С., Шовкун В.В. Визначення шкоди, завданої землі, внаслідок збройної агресії та бойових дій: правові питання.

Стаття присвячена аналізу стану правового забезпечення визначення шкоди, завданої землі, внаслідок збройної агресії та бойових дій, а також виокремленню основних проблем у цій сфері та розробці пропозицій щодо їх подолання.

Зважаючи на те, що одним із негативних наслідків війни, що триває в Україні, є нанесення шкоди як довікілью загалом, так і окремим його елементам зокрема, нагальним є питання визначення розміру такої шкоди для подальшої реалізації можливості її відшкодування державою-агресором. Тим самим набувають актуальності напрацювання як практичного так і теоретичного змісту щодо удосконалення існуючих порядків та методик обрахунку шкоди, завданої довікілью через збройну агресію та бойові дії, що зумовлює своєчасність наукової статті.

В результаті дослідження стану правового забезпечення визначення шкоди, завданої землі, внаслідок збройної агресії та бойових дій зроблено висновок про недостатнє врахування в законодавстві особливостей такої шкоди.

Обґрунтовано доцільність розширення «Методики визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану» положеннями про визначення шкоди внаслідок деградації ґрунтового покриття, спричиненої збройною агресією. Доведено необхідність перегляду у бік збільшення коефіцієнтів, що застосовуються при обчисленні розміру шкоди внаслідок засмічення земель через збройну агресію/бойові дії за «Методи-

кою визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану». Встановлено, що застосування коригуючих коефіцієнтів, які враховують еколого-господарське значення земель та визначаються за нормами, розробленими в довоєнний період, не відображають особливості заподіяння шкоди землям, що була нанесена саме через збройну агресію/бойові дії. Аргументовано потребу включення особистих селянських господарств до переліку суб'єктів, що мають право на компенсацію гуманітарного розмінування земель сільськогосподарського призначення. Запропоновано інтегрувати витрати на гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення в розмір шкоди, нанесеної землі/ґрунтам.

Ключові слова: ґрунт, екологічна шкода, забруднення ґрунтів, засмічення земель, збройна агресія, земельні ресурси, земля, правове регулювання, шкода.

Novak T.S., Shovkun V.V. Determination of damage caused to land as a result of armed aggression and hostilities: legal issues.

The article analyzes the current legal framework for determining the amount of damage caused to land as a result of armed aggression and hostilities, and also identifies the main problems in this area and develops proposals for their overcoming.

Given that one of the negative consequences of the ongoing war in Ukraine is damage to the environment in general and to its individual elements in particular, it is urgent to determine the amount of such damage for further realization of the possibility of its compensation by the

aggressor state. Thus, the developments of both practical and theoretical content on improving the existing procedures and methods for calculating environmental damage caused by armed aggression and hostilities become relevant, and this makes this article timely.

As a result of the study of the legal framework for determining the damage caused to the land as a result of armed aggression and hostilities, the author concludes that the legislation does not sufficiently take into account the specifics of such damage.

The author substantiates the expediency of expanding the "Methodology for Determining the Amount of Damage Caused to Land and Soils as a Result of Emergency Situations and/or Armed Aggression and Hostilities during Martial Law" with provisions on determining the damage caused by soil degradation caused by armed aggression. The author proves the need for an upward revision of the coefficients used in calculating the amount of damage caused by land contamination due to armed aggression/hostilities under the "Methodology for Determining the Amount of Damage Caused to Land and Soils as a Result of Emergency Situations and/or Armed Aggression and Hostilities during Martial Law". It is established that the application of adjustment factors which take into account the ecological and economic value of land and are determined according to the norms developed in the pre-war period do not reflect the specifics of damage to land caused by armed aggression/hostilities. The author argues that it is necessary to include private farms in the list of entities entitled to compensation for humanitarian demining of agricultural land. The author proposes to integrate the costs of humanitarian demining of agricultural land into the amount of damage caused to the land/soil.

Key words: soil, environmental damage, soil pollution, land contamination, armed aggression, land resources, land, legal regulation, damage.

Постановка проблеми. Одним із наслідків триваючої в нашій державі вже не один рік російської збройної агресії є нанесення шкоди довкіллю загалом та окремим його компонентам зокрема. Від війни страждають не лише люди, а й природа. Відбувається безпрецедентне забруднення атмосферного повітря, забруднення та засмічення водних об'єктів, земельних ресурсів, знищуються середовища існування тварин, зазнають колосальної шкоди об'єкти природно-заповідного фонду тощо. Приміром, станом на початок 2024 року в Україні потенційно замінованими були 174 тис. кв. км земель, а це фактично третина території нашої держави [7]. За даними Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН, у Херсонській області забруд-

неними вибухонебезпечними предметами є 95% сільськогосподарських угідь малих сільськогосподарських товаровиробників, у Харківській області – 21%, Миколаївській – 21%, Донецькій – 14%, Чернігівській – 14%, Сумській – 4%, Дніпропетровській – 3%, Запорізькій – 1% [3, с. 30]. На січень 2024 року зафіксовано 3600 злочинів проти довкілля [18].

За такого стану речей нагальною є потреба у визначенні розміру заподіяної шкоди, оскільки від ефективності цього кроку в подальшому залежатиме можливість та розміри її відшкодування. Наразі в інформаційному просторі наводяться абсолютно різні цифри. Наприклад, за словами міністра захисту довкілля та природних ресурсів України станом на початок 2024 року збитки від російської агресії сягнули 2,2 трильйони гривень. Вони включають збитки від засмічення земель та забруднення ґрунтів, забруднення повітря продуктами горіння нафтопродуктів, інших об'єктів, лісових пожеж, забруднення і забруднення водних ресурсів, морських вод [18]. Інші вчені вказують, що шкода, заподіяна навколишньому природному середовищу внаслідок російського вторгнення, складає близько 59,7 млрд долларів. З яких 29,6 – шкода заподіяна атмосферному повітрю, 27,7 – земельним ресурсам, 2,2 – водним ресурсам та 0,2 – об'єктам природно-заповідного фонду [2, с. 89]. На думку авторів даної статті, до цих узагальнень слід ставитись виключно як до доказу масштабності шкоди, завданої російською збройною агресією, зважаючи на об'єктивну неможливість до завершення війни визначити реальний її обсяг. Водночас необхідно вже на сучасному етапі провадити роботу із фіксації та обрахунку вже заподіяної шкоди довкіллю там, де це можливо. Натомість підґрунтям цього повинна бути належна правова база, що визначатиме не лише порядок визначення такої шкоди, а й враховуватиме той факт, що шкода нанесена довкіллю саме через збройну агресію/бойові дії. Формулювання ж пропозицій щодо формування такого правового поля лежить у тому числі й в науковій площині, що й зумовлює актуальність даної роботи.

Метою роботи є огляд стану правового забезпечення визначення шкоди, завданої землі, внаслідок збройної агресії та бойових дій, виокремлення проблемних аспектів у цій сфері та розробка пропозицій щодо їх усунення.

Стан опрацювання проблематики. Не зважаючи на відносну новизну для вітчизняної науки проблематику визначення шкоди, завданої землі, внаслідок збройної агресії та бойових дій, різні її аспекти вже були предметом наукових пошуків фахівців – представників різних галузей знань. Це роботи Балюка С., Бучиської А., Василенко Л., Ващишин М., Гавриш Н.,

Грузенського В., Землянської О., Качинської Н., Кобецької Н., Кравцова С., Кучера А., Мітюк Л., Полукарова Ю., Солов'я В., Солохи М., Шульги А. та інших. Віддаючи належне напрацюванням у цій сфері, автори даної статті переконані, що обрана ними тема не втрачає актуальності через мінливість сучасних реалій, появи нових викликів та необхідності їх подолання.

Виклад основного матеріалу. На даний час процедура визначення шкоди та збитків, завданих нашій державі внаслідок російської збройної агресії, визначена Порядком визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326 [14] (далі – Порядок № 326). За ним окремим напрямом визначення шкоди та збитків є визначення шкоди, завданої земельним ресурсам (пп. 9 п. 2 Порядку № 326), що включає шкоду від пошкодження і знищення родючого шару ґрунту та шкоду, зумовлену забрудненням і засміченням земельних ресурсів.

Основними показниками, які оцінюються є, по-перше: витрати на рекультивуацію земель, які були порушені внаслідок бойових дій, будівництво, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, огорож, прикордонних знаків, прикордонних просік, комунікацій для облаштування державного кордону; збитки, завдані власникам (землекористувачам) земельних ділянок сільськогосподарського призначення; витрати на відновлення меліоративних систем.

Визначення шкоди та збитків за цими показниками здійснюється за Методикою визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затвердженою наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 18.05.2022 р. № 295 [13] (далі – Методика № 295). Аналіз даного документу дозволяє насамперед, констатувати його відсильний характер, оскільки Методика № 295 не передбачає жодних спеціальних правил визначення відповідних витрат землевласників та землекористувачів, а «перенаправляє» до Правил розроблення робочих проектів землеустрою, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 02.02.2022 р. № 86 [16], Порядку визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. № 284 [15], ДБН В.2.4-1-99 «Меліоративні системи та споруди», що затверджений наказом Держбуду України від 25 червня 1999 р. № 153 [6]. Окрім того, Методика № 295 не відображає змін, внесених до Порядку № 326. А саме: в п. 4 вказує, що «шкода та

збитки, що завдані земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації, включає абзаци третій – п'ятий підпункту 6 пункту 2 Порядку № 326». Однак пп. 6 п. 2 Порядку № 326 було виключено на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 01.12.2023 р. № 1256 [10] й наразі, як вже зазначалося вище, досліджуваний напрям визначення шкоди та збитків закріплено у пп. 9 п. 2 Порядку № 326. Такі неточності слугують ускладненнями в процесі реалізації зацікавленими особами свого права на визначення розміру шкоди та збитків від пошкодження і знищення родючого шару ґрунту та шкоду, зумовлену забрудненням і засміченням земельних ресурсів. А в подальшому – відшкодуванню такої шкоди.

По-друге, до показників у досліджуваному нами напрямі Порядок № 326 відносить: шкоду, завдану ґрунтам та земельним ділянкам внаслідок забруднення ґрунтів речовинами, які негативно впливають на їх родючість та інші корисні властивості; шкоду, завдану ґрунтам та земельним ділянкам внаслідок засмічення земельних ділянок сторонніми предметами, матеріалами, відходами та/або іншими речовинами. Порядок розрахунку шкоди за цими показниками встановлює Методика визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану, затверджена наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 04.04.2022 р. № 167 (далі – Методика № 167) [12].

Відзначимо, що фахівці піддавали цей документ справедливій критиці.

Насамперед, через те, що Методика № 167, концентрується лише на визначенні розміру шкоди внаслідок: а) забруднення ґрунтів та б) засмічення земель. Натомість за результатами досліджень впливу війни на ґрунтовий покрив учені акцентують увагу на важливості врахування так званої «мілітарної деградації ґрунтів» або «деградації, спричиненої збройною агресією (воєнний тип)», що включає в себе: 1) механічну деградацію; 2) фізичну деградацію; 3) хімічну деградацію; 4) фізико-хімічну деградацію; 5) біологічну деградацію; 6) інші напрями впливу на ґрунти та земельні ділянки [4, с. 17]. Необхідність врахування й цих аспектів шкоди ґрунтам через збройну агресію/бойові дії обґрунтовувалась свого часу А. Кучером. Окрім того, автор розробив і практичні пропозиції щодо методики обрахування шкоди, завданої ґрунтам через «мілітарну деградацію» [1]. В роботі Н.С. Гавриш висувалась пропозиція щодо прийняття Закону України «Про збереження ґрунтів та охорону їх родючості», якому б закріплювалась дефініція «воєнна деградація ґрунтів» [5, с. 43]. Однак ці напрацювання допоки не знай-

шли практичного втілення, залишаючись у теоретичній площині.

Також Методика № 167 не повною мірою враховує особливості шкоди, завданої землі/ґрунтам внаслідок збройної агресії/бойових дій в частині встановлення коефіцієнтів. Зокрема при визначенні розміру шкоди внаслідок засмічення земель застосовуються коефіцієнт «А» - питомі витрати на ліквідацію наслідків засмічення земельної ділянки, в тому числі прибирання, значення якого дорівнює 1; та коефіцієнт «В» - коефіцієнт перерахунку, що при засміченні земельної ділянки сторонніми предметами, матеріалами, відходами та/або іншими речовинами без відповідних дозволів дорівнює 15, а небезпечними відходами та/або іншими небезпечними речовинами - 300. Фахівці обґрунтовують необхідність застосувати для показника «А» значення 10, а для показника В - 300. Основним аргументом на користь такого кроку (з чим погоджуються й автори даної наукової статті) є те, що відходи, які утворились збройної агресії/бойових дій, мають позиціонуватись як небезпечні [1]. Дискусійним видається й застосування коефіцієнту «Кег», що враховує еколого-господарського значення земель. Він визначається за додатком 2 до Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства, затвердженої наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 27.10.1997 р. № 171. За цим документом «Кег» для земель сільськогосподарського призначення, земель житлової та громадської забудови, земель лісового фонду дорівнює 1. Погоджуючись із таким значенням в контексті визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства, встановлення даного коефіцієнту для обчислення шкоди через збройну агресію/бойові дії вважаємо невиправданим. На думку авторів статті, для цілей визначення шкоди, завданої землі/ґрунтам внаслідок збройної агресії/бойових дій, значення коефіцієнту «Кег» потребує перегляду у бік збільшення.

Ще одним показником, що оцінюється за Порядком № 326, є витрати, пов'язані з розмінуванням. Зазначимо, що в першій редакції Порядку № 326 оцінка витрат на розмінування була передбачена: а) в напрямі «втрати земельного фонду»; б) в напрямі «військові втрати». В першому випадку визначення шкоди та збитків мало здійснюватись відповідно до методики, затвердженої наказом Мінагрополітики, за погодженням з Мінреінтеграції. В другому - відповідно до методики, затвердженої наказом Міноборони, за погодженням з Мінреінтеграції. Чинна редакція Порядку № 326 вже не перед-

бачає оцінки витрат на розмінування у складі напрямку «втрати земельного фонду». Натомість ці витрати включені в напрям «військові втрати» - витрати, пов'язані з розмінуванням районів воєнних (бойових) дій, а також в напрям «втрати, пов'язані із забезпеченням публічної безпеки і порядку, протидії злочинності, забезпеченням безпеки дорожнього руху, забезпеченням недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні, здійсненням пропуску через державний кордон, захистом населення і територій від надзвичайних ситуацій, бойовими діями».

Зважаючи на предмет нашого дослідження, зупинимось на проблемі врегулювання розмінування земель сільськогосподарського призначення.

Як вже зазначалось вище, на початок 2024 року в Україні потенційно замінованими було 174 тис. кв. км земель, що складає близько третини території нашої держави. Понад 512 тис. га сільськогосподарських угідь підлягають наразі першочерговому обстеженню та, за потреби, очищенню і розмінуванню [7]. Натомість без такого обстеження та розмінування використання цих земель у сільськогосподарському виробництві неможливо через високий ризик загибелі/травмування людей.

Головною перепорою для швидкого і ефективного очищення сільськогосподарських земель від вибухонебезпечних предметів, є висока вартість таких робіт. За проведеними оцінками вартість робіт із повного розмінування, що включає етапи нетехнічного обстеження, технічного обстеження, очищення від вибухонебезпечних предметів може складати 1780 доларів за гектар [8]. Термін повної окупності цієї процедури прогнозується у понад 30 років.

Це є непосильним тягарем особливо для малих сільськогосподарських товаровиробників (з площею земельних ділянок до 250 га). Враховуючи те, що у 2023 році середньозважена вартість землі сільськогосподарського призначення склала близько 968 доларів за гектар, не виключеною є ситуація, коли ті ж малі фермери будуть приймати рішення на користь відчуження своєї землі (з високою ймовірністю за нижчою ціною), а не провадити її очищення від вибухонебезпечних предметів.

Для підтримки аграріїв в Державному бюджеті України на 2024 рік було виділено 3 млрд грн на компенсацію витрат за гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення [11], а постановою Кабінету Міністрів України від 12.03.2024 р. № 284 було затверджено Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення компенсації витрат за гуманітарне розмінування

земель сільськогосподарського призначення (далі – Порядок № 284) [15]. Вказаною постановою було передбачено компенсацію у розмірі 80% на безповоротній основі за фактично надані сертифікованими операторами протимінної діяльності послуги з розмінування земельних ділянок сільськогосподарського призначення за рахунок бюджетних коштів.

Право на компенсацію витрат за гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення було надано: 1) сільськогосподарським товаровиробникам - юридичним особам незалежно від організаційно-правової форми або фізичним особам – підприємцям, які виробляють товарну сільськогосподарську продукцію на земельних ділянках, які перебувають у їх власності, та/або на орендованих ними земельних ділянках сільськогосподарського призначення; 2) сільськогосподарським товаровиробникам, які є сертифікованими операторами протимінної діяльності відповідно до вимог Закону України «Про протимінну діяльність в Україні». В початковій редакції Порядку компенсація передбачалась в поточному році.

Однак постановою Кабінету Міністрів України від 17.05.2024 р. № 580 [9] до Порядку були внесені зміни, й наразі компенсацію можуть отримати й ті сільськогосподарські товаровиробники, що вже провели розмінування земель сільськогосподарського призначення за власні кошти в період з 24.02.2022 р. по 15.04.2024 р.

Для забезпечення прозорості процедури подання заявки на розмінування та супровідних документів заплановано через Державний аграрний реєстр, а вартість розмінування – через відкриті торги у системі Prozorro.

Оцінюючи такий підхід позитивно, варто звернути увагу на те, що поза увагою залишились виробники сільськогосподарської продукції, що не мають статусу юридичної особи чи фізичної особи – підприємця. Мова йде про особисті селянські господарства, що теж відіграють значну роль у забезпеченні продовольчої безпеки держави, зазнали значної шкоди через війну, й також стикнулись з проблемою розмінування сільськогосподарських угідь й максимально швидкого відновлення на них сільськогосподарської діяльності. Вважаємо за необхідне напрацювати порядок компенсації гуманітарного розмінування земель сільськогосподарського призначення особистих селянських господарств, врахувавши особливості правового статусу таких суб'єктів.

Необхідним є й інтеграція врахування охарактеризованих витрат на розмінування в розмір шкоди, нанесеної землі/ґрунтам для можливості її подальшого відшкодування.

Висновки. Проведений аналіз стану правового забезпечення визначення шкоди, завданої землі, внаслідок збройної агресії та бойових дій

дозволяє констатувати формування достатньої нормативної бази з цього питання. Водночас динаміка російської збройної агресії, накопичений досвід практичного застосування розроблених переважно на початку війни методик обчислення шкоди в досліджуваній сфері показує наявні недоліки правових приписів. До можливих напрямів удосконалення правового забезпечення визначення шкоди, завданої землі, внаслідок збройної агресії та бойових дій відносимо наступні.

Доповнення Методики визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану частиною, яка б регламентувала визначення шкоди внаслідок деградації ґрунтового покриву, спричиненої збройною агресією.

Погодження Методики визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації з Порядком визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації в частині визначення напряму шкоди та збитків, що завдані земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації.

Перегляд у бік збільшення коефіцієнтів, що застосовуються при обчисленні розміру шкоди внаслідок засмічення земель через збройну агресію/бойові дії за Методикою визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану. Оскільки застосування коефіцієнтів, що розраховувались для умов мирного часу, не відображають особливості такої шкоди, завданої саме через збройну агресію/бойові дії.

Передбачити можливість компенсації гуманітарного розмінування земель сільськогосподарського призначення особистих селянських господарств, врахувавши особливості правового статусу таких суб'єктів. Інтегрувати витрати на гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення в розмір шкоди, нанесеної землі/ґрунтам для забезпечення можливості її подальшого відшкодування державою-агресором.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kucher A. Methodology for assessing damages and losses caused by the armed aggression to the land fund and soils: problems and directions of improvement. *Journal of Innovations and Sustainability*. 2022. Vol. 6. № 2. URL: <https://is-journal.com/is/article/view/109>.
2. Polukarov Yu., Kachynska N., Polukarov O., Zemlyanska O., Mitiuk L. Impact of the full-

- scale war in Ukraine on the environment: Environmental damage assessment. *Law. Human. Environment*. 2024. № 15(1). С. 85–100.
3. Ukraine: Impact of the war on agricultural enterprises – Findings of a nationwide survey of agricultural enterprises with land up to 250 hectares, January–February 2023. Rome. FAO. 2023. 44 p.
 4. Балюк С.А., Кучер А.В., Солоха М.О., Соловей В.Б. Оцінювання впливу збройної агресії РФ на ґрунтовий покрив України. *Український географічний журнал*. 2024. № 1(125). С. 7–18.
 5. Гавриш Н.С. Правові аспекти воєнної деградації ґрунтів в Україні. Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної онлайн/офлайн конференції (м. Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2022. С. 41–43.
 6. Меліоративні системи та споруди. ДБН В.2.4-1-99, затверджений наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 25.06.1999 р. № 153. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0153241-99#Text>.
 7. На розмінованих землях України вже можна виростити 1 млн т зерна. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. 17.01.2024 р. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/245689.html.
 8. Піддубний І. Вартість розмінування та ціна очікування для малих фермерів. *Економічна правда*. 02.10.2023 р. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/10/2/704962>.
 9. Про внесення змін до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення компенсації витрат за гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення: постанова Кабінету Міністрів України від 17.05.2024 р. № 580. URL: <https://www.kmu.gov.ua/nras/pro-vnesennia-zmin-do-poriadku-vykorystannia-koshtiv-peredbachenykh-u-derzhavnomu-biudzheti-dlia-zdiisnennia-kompensatsii-vytrat-za-humanitarne-rozminuvannia-zemel-i170524-580>.
 10. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326: постанова Кабінету Міністрів України від 01.12.2023 р. № 1256. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-2023-%D0%BF#n21>.
 11. Про Державний бюджет України на 2024 рік: Закон України від 09.11.2023 р. № 3460-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3460-20>.
 12. Про затвердження Методики визначення розміру шкоди завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану: наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 04.04.2022 р. № 167. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0406-22#Text>.
 13. Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 18.05.2022 р. № 295. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0586-22#Text>.
 14. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>.
 15. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення компенсації витрат за гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення: постанова Кабінету Міністрів України від 12.03.2024 р. № 284. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/284-2024-%D0%BF#Text>.
 16. Про затвердження Правил розроблення робочих проектів землеустрою: постанова Кабінету Міністрів України від 02.02.2022 р. № 86. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86-2022-%D0%BF#n8>.
 17. Про Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам: постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. № 284. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/284-93-%D0%BF#Text>.
 18. Ржеутська Л. Шкода довкіллю України від війни перевищила 2,2 трлн гривень. URL: <https://www.dw.com/uk/skoda-dovkil-lu-ukraini-vid-vijni-perevisila-22-triljona-griven/a-68133785>.